

محمد بن حسن طوسی

محمد بن حسن بن علی، ملقب به شیخ الطائفة، کنیه اش ابوجعفر، فقیه، **محدث** و متکلم امامی **قرن پنجم** بود.

فهرست مندرجات

- ۱ - پیشینه
- ۲ - مقام و موقعیت شیخ طوسی
  - ۲.۱ - خصوصیات وی
- ۳ - عهدداری زعامت شیعیان
- ۴ - مشایخ و استادان
  - ۴.۱ - مشایخ وی در حدیث
  - ۴.۲ - مشایخ وی پیش از عزیمت به بغداد
  - ۴.۳ - استادان و مشایخ طوسی در بغداد
    - ۴.۳.۱ - تاریخ سماع یا روایت وی از برخی از مشایخ در بغداد
  - ۴.۴ - اساتید سنی مذهب وی
- ۵ - جایگاه علمی و آرا
- ۶ - شاگردان شیخ طوسی
- ۷ - آثار
  - ۷.۱ - آثار وی در تفسیر قرآن
  - ۷.۲ - آثار حدیثی
  - ۷.۳ - آثار وی در کلام
  - ۷.۴ - اثر فقهی فتاوی
  - ۷.۵ - آثار فقهی استدلالی
  - ۷.۶ - اثر وی در فقه مقایسه‌ای
  - ۷.۷ - آثار وی در اصول فقه
  - ۷.۸ - آثار رجالی
  - ۷.۹ - اثری در کتب‌شناسی
  - ۷.۱۰ - آثار وی در ادعیه
  - ۷.۱۱ - آثار تاریخی شیخ طوسی
  - ۷.۱۲ - آثار وی در علوم متفرقه
  - ۷.۱۳ - نوشته بحر العلوم درباره آثار شیخ طوسی
- ۸ - نوشته علامه حلی درباره عظمت شیخ طوسی
- ۹ - شیخ طوسی تدوین کننده و تالیف کننده آراء
- ۱۰ - انتقادات وارد شده بر شیخ
- ۱۱ - وفات
- ۱۲ - همایش بین المللی به مناسبت هزارمین سال ولادت شیخ طوسی
- ۱۳ - فهرست منابع
- ۱۴ - پانویس
- ۱۵ - منابع

پیشینه

طوسی
[۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
نام و نسب خود را به همین گونه، و **نجاشی**
[۲] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعه (المشتهر برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ (ق).
نیز نام و نسب و کنیه وی را به همین صورت درج کرده است. وی در **رمضان سال ۳۸۵** در **طوس** به دنیا آمد.

- [۱۳] حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.
- [۱۴] یوسف بن احمد بحرانی، الحقائق الناضرة، ج ۱، ص ۵۹۳، قم ۱۳۶۳ ش.
- از اوایل زندگی او چیزی نمی‌دانیم. وی در سال ۴۰۸ وارد بغداد شد.
- [۱۵] محمد بن حسن طوسی، الغیبه، ص ۳۵۸، چاپ عبدالله طهرانی و علی احمد ناصح، قم ۱۴۱۱.
- [۱۶] حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.
- [۱۷] ابن‌داود حلّی، کتلب الرجال، ج ۱، ص ۳۰۶، چاپ سید کاظم موسوی میاموی، تهران ۱۳۴۲ ش.
- به احتمال بسیار تا ۲۳ سالگی، یعنی تا سال ۴۰۸ که به بغداد رفت، در طوس نزد دانشمندان آنجا به کسب علم مشغول بوده است.
- [۱۸] سیحسین مدرسی طباطبایی، درآمدی بر فقه شیعه، ج ۱، ص ۳۷۷-۳۷۹، ترجمه محمدآصف فکرت، مشهد ۱۳۶۸ ش.
- او از شاگردان **شیخ مفید** و **سید مرتضی** (رحمه الله) بود و بعدها به درجه استادی رسید و در رأس **مکتب تشیع** در قرن پنجم هجری قرار گرفت و دوازده سال در بغداد، پس از وفات سید، کرسی درس استاد را به خوبی اداره نمود و شهرتی عظیم پیدا کرد؛ مخصوصاً هنگامی که به امر خلیفه عباسی، کرسی تدریس **علم کلام** در **جهان اسلام** به او واگذار شد. مکتب شیخ، مکمل مکتب مفید و **سید مرتضی** بود. شیخ الطائفه در تمام فنون فقهی، اصولی، کلامی، تفسیری، حدیثی و رجالی مهارت داشت. در سجایای اخلاقی و فضایل معنوی یکتا بود. آرای او متکی به دلایل عقلی و نقلی مستفاد از **اندلج فقهی** است. شیخ طوسی مدت چهل سال در بغداد اقامت داشت؛ ولی به علت حوادث ناگواری که بین امرا و صاحبان مذاهب مختلف، پس از دیالمه و آل بویه، در اوایل **سلطنت طغرل سلجوقی** روی داد و منجر به **آتش** کشیده شدن کتابخانه‌های بغداد و همچنین سوخته شدن محله **شیعه** نشین کرخ و خانه شیخ طوسی گردید، وی ناگزیر در سال ۴۴۸ ق از بغداد **مهاجرت** کرد و تا آخر عمر در شهر **نجف** اشرف اقامت گزید. با ورود او تدریجاً حوزه هزار ساله نجف پی‌ریزی شد. وی در همین شهر چشم از **جهان** فرو بست.

مقام و موقعیت شیخ طوسی

با ورود به بغداد، در حلقه درس شیخ مفید حاضر شد

- [۱۹] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتهر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
- [۲۰] حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.
- و تا هنگام **مرگ مفید** در ۴۱۳،
- [۲۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۵، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- چهار یا پنج **سیل** نزد او شاگردی کرد و بیش‌تر کتب‌هایش را نزد او **استماع** نمود.
- [۲۲] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۶-۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- در همین دوره، طوسی تألیف **کتب تهذیب الاحکام** را که شرح المقنعه شیخ مفید است
- [۲۳] **محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲، چاپ سید حسن موسوی خراسانی، تهران ۱۳۹۰.**
- آغاز کرد.
- [۲۴] **محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲، چاپ سید حسن موسوی خراسانی، تهران ۱۳۹۰.**
- به گفته سلیقی، طوسی نخست قائل به **وعید** بود، اما بعد از آن برگشت.
- [۲۵] **حسن بن یوسف علامه حلّی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۵۰، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.**
- به نوشته ذهبی،
- [۲۶] شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
- شیخ در بغداد، نخست به **فقه شافعی** شهرت یافت و پس از مجالست و شاگردی شیخ مفید به شیعه گرایش یافت. پس از مفید، در حلقه شاگردان سید مرتضی (متوفی ۴۳۶) حاضر شد. طوسی تا پایان عمر **سید مرتضی** در سال ۴۳۶،
- [۲۷] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- به مدت ۲۳ سال، همراه وی بود و بیش‌تر آثارش را بارها بر او خواند یا نزد او شنید.
- [۲۸] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۲۹] محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.
- گفته شده که سید مرتضی بیش از دیگر شاگردانش به او عنایت داشت و ماهانه دوازده دینار مقرری برای او تعیین کرد.
- [۳۰] آقابزرگ طهرانی، مقدمه التبیان، ج ۱، ص ۴.
- وی در حیات شریف مرتضی **تلخیص الشافی** را تألیف کرد که خلاصه‌ای است از الشافی فی الامامه سید مرتضی.
- [۳۱] محمد بن حسن طوسی، تلخیص الشافی، ج ۱، ص ۶۱، چاپ سید حسین بحر العلوم، قم ۱۳۹۴.
- [۳۲] محمد بن حسن طوسی، تلخیص الشافی، ج ۱، ص ۱۰۶، چاپ سید حسین بحر العلوم، قم ۱۳۹۴.
- تألیف الفهرست و الرجال را نیز در زمان حیات سید مرتضی آغاز کرد، زیرا در بخش‌هایی از شرح حال سید مرتضی، با تعبیراتی از وی یاد کرده که گویای زنده بودن اوست.
- [۳۳] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۸۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۳۴] محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.
- شیخ مفید** که استاد شیخ طوسی است، نخستین شخصیت علمی در **شیعه** است که **علم کلام** را تنظیم و تدوین نمود و آن را به عظمت و اعتبار خود رسانید شیخ طوسی نیز اکثر کتب خود را در **علم اصول** و **عقاید** با بیانت کلامی درآمیخته است این کار شیخ به علمای دیگر نیز جرات داد که **تفسیر قرآن** را با مشرب‌های عقیدتی و فکری گوناگونی عرضه بدارند بدین ترتیب پس از شیخ، تفاسیری با مشرب‌های فلسفی و عرفانی و علمی به وجود آمد که تأثیر مهمی در تغییر افکار مسلمین باقی گذاشت.

← خصوصیات وی

- یکی دیگر از تأثیرات و ابتکارات شیخ طوسی، استفاده از احادیث **اهل سنت** و استنتاج از مسائل کلامی آنان می‌باشد این استفاده باعث ورود فرهنگ اهل سنت در کتب **شیعه** و انتقال آرا شیعه به دیگران بود تفاسیر مهمی چون **مجمع البیان** و **تفسیر ابو الفتوح رازی** نیز از این تأثیر فرهنگی در امان نمانده و یک سری مسائلی را که مورد اختلاف و یا انکار شیعیان می‌باشد، در متن خود آوردند که اخیراً عالم وارسته و مجاهد، **علامه مرتضی عسکری** با تحقیقات سی ساله خود ریشه این کجروی‌ها را یافته و آن‌ها را افشا نمود که تحقیقات ایشان در جای خود ارزشمند می‌باشد.
- [۳۵] یادنامه هزاره شیخ طوسی، تألیف علی دوانی، مقدمه .

از خصوصیات دیگر شیخ طوسی آن است که تا مدت طولانی فقه‌های شیعه را تحت تأثیر آرا خود قرار داد، به طوری که هیچ یک از فقها جرات نیافتند که در برابر آرا فقهی شیخ، نظریات خود را ابراز نمایند البته این مسائل باعث رکود تکامل فقهی در برهه‌های از **زمان** گردید، ولی بعدها با درخششی که برخی از فقها از **نسل آن بزرگ فقیه** نمودند، این سد شکسته گردید و آرا و نظریات فقهی جدید در عرصه **زندگی مسلمانان** طوع و تجلی نمود و افکار و آرا جدید فقهی در عرصه زندگی مردم تابش نمود و این یک حادثه تاریخی درک موقعیت شیخ طوسی را برای ما تسهیل می‌نماید در درک عظمت وی کافی است در نظر داشته باشیم که تا سال‌ها بعد از وی با وجود انبوه دانشمندان **شیعه**، هیچ عالمی توفیق نیافت

که شخصیت علمی و موقعیت او را تحت الشعاع خود قرار دهد در علوم کلامی و فلسفی و معقول و منقول، تا ظهور **خواجه نصیر الدین طوسی** (متوفی ۶۷۲) و **علامه حسن بن یوسف مطهر حلّی** (متوفی ۷۲۶)، هیچ کس یاری برابری با عقاید کلامی وی را نداشت در تفسیر **قرآن** تا پیش از **مجمع البیان امین الاسلام طبرسی** (متوفی ۵۴۸) هیچ کتب تفسیری همتای **التبیین** او وجود نداشته است مجمع البیان نیز همچنانکه مولفش گوید، از دریای بی کران معارف تبیین اقتبلس نموده و خوشه هایی چیده است. در **فقه** و **اصول** نیز تمام فقهای بعد از او، ناقل فتاوی وی بوده اند و به احترام فقاقت و **دانش** او از خود رای و نظری ابراز نمی داشتند تا اینکه **محمد بن ادریس حلّی** (متوفی ۵۹۸) برخاست و **اجتهاد** و مکتب فقهی شیعه را با جرات و تهور خاصی از حالت رکود موجود و وضع یکنواخت بیرون آورد.

عهدداری زعامت شیعیان

پس از **سید مرتضی**، زعامت شیعیان به شیخ طوسی رسید. وی ۴۱ سال در بغداد زیست و به تألیف و تدریس و تربیت شاگردان پرداخت. او در محله شیعه نشین کرخ در بغداد سکونت داشت.

[۱۶۱] شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.

در بغداد، کتب های طوسی را بارها به آتش کشیدند.

[۱۷۱] شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.

[۱۸۱] ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.

همچنین بنا بر بعضی گزارش ها، طوسی گاه از ترس غوغای عوام و به سبب عقاید شیعی مخفی می شد.

[۱۹۱] ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.

در سال ۴۴۸، که بسا سبب برضد خلیفه **قیام** کرد و با آمدن سلجوقیان به بغداد در حمایت از خلیفه و سرکوب شیعیان، شیخ طوسی به نجف **هجرت** کرد. خانه او را ویران کردند و کتابخانه و کرسی و **منبر** تدریس او را به آتش کشیدند.

[۲۰۱] ابن کثیر، البداية و النهايه، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.

[۲۱۱] ابن جوزی، المنتظم، ج ۱۶، ص ۸، چاپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، قاهره ۱۴۱۱.

به نوشته این اثر،

[۲۲۱] ابن اثیر، الکامل فی التاريخ، ج ۹، ص ۶۳۷، بیروت ۱۳۹۹.

در سال ۴۴۹ خانه طوسی را در محله کرخ بغداد، سنی مذهبیان ویران کردند و اموال او به تاراج رفت، ولی شیخ پیش از این واقعه، بغداد را به مقصد غری (نجف) ترک کرده بود.

[۲۳۱] ابن کثیر، البداية و النهايه، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.

[۲۴۱] ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.

[۲۵۱] محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، ج ۱، ص ۴۷-۵۲، شیکاگو.

طوسی با هجرت به **نجف**، حوزه شیعی ای را بنیان نهاد که بیش از هزار سال است که بی وقفه ادامه یافته و هزاران فقیه و **مجتهد** شیعی در طول قرون از آن برخاسته اند.

مشایخ و استادان

مهمترین و تأثیرگذارترین استادان طوسی، **شیخ مفید** (متوفی ۴۱۳) و **سید مرتضی** (متوفی ۴۳۶) در **فقه** و **کلام** بودند. طوسی پس از ذکر آثار متعددی از مفید، نوشته که همه این کتبها را بارها از او شنیده و از آن میان، بعضی را خود بر او خوانده است و برخی را دیگران بر او خوانده اند و او شنیده است.

[۲۶۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

همچنین پس از یاکرد آثار بسیاری از سید مرتضی، نوشته است که بیش تر این کتبها را بر او خوانده و برخی از آنها را نیز در حالی که بر او خوانده می شده بارها شنیده است.

[۲۷۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۲۸۱] محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.

← مشایخ وی در حدیث

از مهمترین مشایخ وی در **حدیث** - که وی بیش از همه متون حدیثی را از ایشان اخذ کرده - این اشخاص بوده اند:

۱. مفید.

۲. **حسین بن عبدالله غضائری**.

[۲۹۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۳۹۴، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

۳. **احمد بن عبدالواحد بن عیدون**.

[۳۰۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۵۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۱۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۱۲۲، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۲۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۷۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۳۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

۴. **ابن ابی حنبله قسری**.

[۳۴۱] بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۱۶۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۵۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۱۹۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۶۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۳۴، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۷۱] محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، ج ۱، ص ۵۸-۵۹، شیکاگو.

۵. از دیگر مشایخ وی، شریف حسن بن احمد محمدی، محمد بن حسین بزوفری و هلال حقار بوده اند.

[۳۸۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۳۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۳۹۱] محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، ج ۱، ص ۵۹، شیکاگو.

در مجموع، از مشایخ وی بیش از سی تن را می‌شناسیم.

[۵۱] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۷-۴۱۲، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش. مشایخ طوسی را به دو دسته می‌توان تقسیم کرد: مشایخ او در **نیشابور** یا طوس، پیش از عزیمت به بغداد (پیش از سال ۴۰۸)؛ و مشایخ وی پس از ورودش به بغداد. طباطبایی [۵۲] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۷، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش. مشایخ طوسی را به سه دسته پیش از هجرت به بغداد، در بغداد (از سال ۴۰۸ تا ۴۴۸) و پس از هجرت به نجف (از سال ۴۸۸ تا پایان عمر) تقسیم کرده، ولی از هیچ استاد و شیخی در دوره سوم یاد نکرده است. بسیار بعید است که طوسی پس از هجرت به نجف از کسی **حدیث** شنیده باشد و تا آنجا که می‌دانیم تقریباً همه مشایخ او پیش از هجرت طوسی به نجف در گذشته بودند.

← مشایخ وی پیش از عزیمت به بغداد

از مشایخ وی پیش از عزیمت به بغداد،

[۵۲] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۸-۳۸۰، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش. این اشخاص را می‌شناسیم:

۱. **ابوحازم عمر بن احمد نیشابوری** (متوفی ۴۱۷، از علمای **شافعی مذهب** نیشابور).
۲. **ابو محمد عبدالحمید بن محمد مقرئ نیشابوری** (متوفی ۴۲۷، ساکن طوس یا نیشابور).
۳. **ابوزکریا محمد بن سلیمان حمرانی** / خولانی (متوفی پس از ۴۲۳).
- [۵۳] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۹-۳۸۰، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

← استادان و مشایخ طوسی در بغداد

استادان و مشایخ طوسی در بغداد عبارت بوده‌اند از:

۱. **احمد بن ابراهیم قزوینی**.
۲. ابومنصور احمد بن حسین سگری (متوفی ۴۵۰).
۳. ابوعبدالله احمد بن عبدالواحد بن غبدون معروف به ابن‌حاشر (متوفی ۴۲۳).
۴. **ابوالحسن احمد بن محمد ابن‌صلت اهوازی** (متوفی ۴۰۹).
۵. **ابوالحسین جعفر بن حسین ابن‌حسکه قمی**.
۶. **ابوعلی حسن بن احمد ابن‌شاذان بزاز** (متوفی ۴۲۶).
۷. شریف ابومحمد حسن بن احمد محمدی علوی (زنده در ۴۲۵).
۸. ابوعلی حسن بن محمد ابن‌اشناس (متوفی ۴۳۹).
۹. ابومحمد حسن بن محمد سامرانی معروف به ابن‌فحلم (متوفی ۴۰۸).
۱۰. حسین بن ابراهیم قزوینی.
۱۱. **ابوعبدالله حسین بن ابراهیم ابن‌خناط قمی**.
۱۲. ابوعبدالله حسین بن احمد بغدادی معروف به ابن‌قادسی (متوفی ۴۴۷).
۱۳. حسین بن اسماعیل.

[۵۴] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۹۳، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

۱۴. **ابوعبدالله حسین بن عبیدالله بن ابراهیم غضائری** (متوفی ۴۱۱).
۱۵. ابوعبدالله حمویه بن علی بصری.
۱۶. ابوعمر عبدالواحد بن محمد ابن‌مهدی فارسی (متوفی ۴۱۰).
۱۷. ابوالحسن علی بن احمد معروف به ابن‌حمّامی (متوفی ۴۱۷).
۱۸. ابوالحسین علی بن احمد ابن‌ابی‌جید قمی.
۱۹. علی بن حسین موسوی معروف به سیدمر نضی (متوفی ۴۳۶).
۲۰. ابوالقاسم علی بن شبلی وکیل.
۲۱. ابوالقاسم علی بن محسن تنوخی (متوفی ۴۴۷).
۲۲. ابوالحسین علی بن محمد ابن‌بشران معقل (متوفی ۴۱۵).
۲۳. **ابوالحسن محمد بن احمد ابن‌شاذان قمی**.
۲۴. ابو الفتح محمد بن احمد بن ابی‌الفوارس (متوفی ۴۱۲).
۲۵. ابوالحسین محمد بن محمد حسینی معروف به عبیدلی نسابه (متوفی ۴۳۷).
۲۶. ابوالحسن محمد بن محمد ابن‌مخلد حنفی (متوفی ۴۱۹).
۲۷. ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان معروف به مفید (متوفی ۴۱۳).
۲۸. ابو الفتح هلال بن محمد معروف به حفار (متوفی ۴۱۴).
۲۹. ابوالحسن محمد بن حسین ابن‌صقال.
۳۰. ابوطالب حسین بن علی ابن‌غرور.
۳۱. ابوعبدالله اخوسروره.

[۵۵] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۸-۴۱۲، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

← تاریخ سماع یا روایت وی از برخی از مشایخ در بغداد

در میان مشایخ او در بغداد، **تاریخ سماع** یا **روایت** وی از برخی از آنان مشخص است، بدین ترتیب:

۱. ابوالحسن احمد بن محمد ابن‌صلت اهوازی، در آخر ربیع‌الاول سال ۴۰۹.
- [۵۶] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۳۱، قم ۱۴۱۴.

۲. ابوالقاسم علی بن شبل وکیل، در صفر ۴۱۰.
[۵۷] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۴۰۵، قم ۱۴۱۴.
۳. ابو عمر عبدالواحد بن محمد ابن مهدی فارسی، در سال ۴۱۰.
[۵۸] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۲۵۷، قم ۱۴۱۴.
۴. ابوالحسین علی بن محمد ابن بشران معذل، در رجب سال ۴۱۱.
[۵۹] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۹۴، قم ۱۴۱۴.
[۶۰] شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
[۶۱] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۰۶، قم ۱۴۱۴.
۵. ابو عبدالله حمویة بن علی بصری، در نیمه ذیقعدة سال ۴۱۳.
[۶۲] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۹۹، قم ۱۴۱۴.
۶. ابوالحسن محمد بن محمد ابن مخلد حنفی، در سال ۴۱۷.
[۶۳] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۸۲، قم ۱۴۱۴.
[۶۴] محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۸۹، قم ۱۴۱۴.
نسخه‌ای از کتب او، که طوسی از آن روایت کرده، به همان تاریخ موجود است.
[۶۵] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۴۰۴، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

← اساتید سنی مذهب وی

- برخی از استادان او از عامه‌اند، از جمله:
۱. ابو حازم عمر بن احمد نیشابوری، از علمای شافعی مذهب نیشابور.
  ۲. ابوعلی حسن بن احمد ابن‌شاذان بزاز، متکلم حنفی مذهب که طوسی مسأله‌ی النقض علی ابن‌شاذان فی مسأله الغار را در رد او یا پدرش نوشته است.
[۶۶] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۳۸۵، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
  ۳. ابوالحسن محمد بن محمد ابن مخلد حنفی.

جایگاه علمی و آرا

مورخان و تراجم‌نگاران اهل سنت، از طوسی با عناوینی مانند فقیه الشیعه،

[۶۷] ابن‌کثیر، البداية و النهایه، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.
فقیه الامامیه

[۶۸] ابن‌اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۶۳۷، بیروت ۱۳۹۹.

و شیخ الشیعه و عالمهم

[۶۹] شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
یاد کرده‌اند. اما در میان امامیه، مشهورترین لقب او شیخ‌الطائفه است. عنوان شیخ‌الطائفه در میان امامیه، قبلاً به صفوانی اطلاق می‌شد.

[۷۰] احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (المشهور برجل النجاشی)، ج ۱، ص ۳۹۳، چاپ سید موسی شیرازی زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

نجاشی که از معاصران شیخ طوسی بوده، از او با این عنوان یاد کرده و فقط با عناوین «جلیل فی اصحابنا، تقه»، عین، من تلامذه شیخنا ابی‌عبدالله، از او نام برده است.

[۷۱] احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (المشهور برجل النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیرازی زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

بنابراین، این عنوان پس از وفات طوسی یا دست کم پس از هجرت او از بغداد به نجف، به وی اطلاق شده است. در قرون بعدی، عنوان شیخ در میان امامیه به طوسی اختصاص یافت.

[۷۲] جعفر بن حسن محقق حلی، المعتمد فی شرح المختصر، ج ۱، ص ۳۳، قم ۱۳۶۴ ش.

[۷۳] حسن بن یوسف علامه حلی، منتهی‌المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۹، مشهد ۱۴۱۲.

قزوینی رازی

[۷۴] عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۰، به کوشش سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.

در قرن ششم، طوسی را «فقیه عالم و مفسر و مقرئ و متکلم، خوانده و نوشته‌ی که قول و فتوای طوسی مورد اعتقاد کامل علمای شیعی است. وی

[۷۵] عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۵۰۴، به کوشش سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.

از طوسی با عنوان «شیخ‌کبیر» یاد کرده و در شمار «محققان شیعه اصولی» و در کنار سید مرتضی از او نام برده است. علامه حلی

[۷۶] حسن بن یوسف علامه حلی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.

از طوسی با عناوین «شیخ الامامیه» و «رئیس الطائفه» یاد نموده

[۷۷] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالية، ج ۳، ص ۲۲۷-۲۲۸، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

و بحرانی، به نقل از برخی مشایخ خود،

[۷۸] یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرین، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۸، چاپ سید محمد صادق بحر العلوم، نجف ۱۹۶۹ م.

از وی با عناوین «شیخ‌الطائفه، رئیس المذهب، امام فی الفقه و الحدیث» نام برده است. آرای شیخ طوسی، پس از وی، در میان امامیه با قبول عام روبرو شد. در برخی موضوعات،

شیخ طوسی پیشگام علمای شیعه است. برای نمونه، او نخستین کس در میان شیعه است که تفسیری جامع بر سراسر قرآن نگاشت

[۷۹] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱، چاپ احمد حبیب قصبیر عاملی، بیروت.

[۸۰] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۸۱] عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۲، به کوشش سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.

و کتابی تفصیلی در اصول فقه نوشت

[۸۲] محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۳_۴، چلپ مجدهرضا انصاری قمی، قم ۱۴۱۷.

[۸۳] محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۴، چلپ مجدهرضا انصاری قمی، قم ۱۴۱۷.

شاگردان شیخ طوسی

طوسی در بغداد و نجف شاگردان بسیاری پرورد. جمعی از مهم‌ترین شاگردان او عبارت‌اند از:

۱. **احمد بن حسین خراسانی نیشابوری**.
  ۲. اسماعیل و اسحق پسران حسن بن بابویه.
  ۳. آدم بن یونس نسفی.
  ۴. **ابوالخیر برکت بن محمد نسفی**.
  ۵. تقی ابن‌نجم حلبی.
  ۶. جعفر بن علی حسینی.
  ۷. **ابوعلی حسن بن محمد طوسی** (فرزند طوسی).
  ۸. **حسین بن حسین بن بابویه** (که در نجف همه تصانیف طوسی را بر او خواند).
  ۹. حسین بن مظفر حمدانی.
  ۱۰. حسن بن عبدالعزیز جیهانی.
  ۱۱. سید عمادالدین ذوالفقار بن محمد حسنی مروزی.
  ۱۲. سید زید بن علی حسنی.
  ۱۳. سلیمان بن حسن صهرشتی.
  ۱۴. صاعد بن ربیع.
  ۱۵. ابوصلت بن عبدالقادر.
  ۱۶. سید ابوالنجم ضیاء بن ابراهیم علوی شجری.
  ۱۷. ضمیر بن یحیی شعبی.
  ۱۸. **عبدالرحمن بن احمد خراسانی نیشابوری** معروف به شیخ مفید.
  ۱۹. **عبدالجبار مقرئ رازی** همچنین معروف به شیخ مفید.
  ۲۰. **علی بن عبدالصمد تمیمی سیزواری**.
  ۲۱. کردی بن عکبر کردی فارسی.
  ۲۲. سید مطهر بن علی حسینی دیباجی.
  ۲۳. ابو الفتح محمد بن علی کرآجکی.
  ۲۴. محمد بن هیثم الله طرابلسی.
  ۲۵. محمد بن حلبی.
  ۲۶. مظفر بن علی حمدانی.
  ۲۷. ابوسعید منصور بن حسین آبی.
  ۲۸. ناصر بن رضا علوی حسینی.
  - [۸۴] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۲_۳۳، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۸۵] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۴، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۸۶] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۲_۴۳، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۸۷] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۴، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۸۸] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۵_۴۶، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۸۹] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۷، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۰] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۲، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۱] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۵، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۲] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۷، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۳] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۱_۷۲، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۴] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۵_۷۶، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۵] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۹۸، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۶] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۰۰_۱۰۱، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۷] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۰۵، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۹۸] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۲۷، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
- قاعدتاً بسیاری از شاگردان او پس از تحصیل به موطن خود بازمی‌گشتند. از جمله، حسن بن حسین بن بابویه که در **ری** سکونت داشت،
- [۹۹] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۶، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - و اسماعیل و اسحق پسران حسن بن بابویه، و عبدالجبار مقرئ رازی که آثاری دینی به زبان فارسی نیز داشته‌اند،
  - [۱۰۰] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۳، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
  - [۱۰۱] علی بن بابویه منتجب‌الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۵، چلپ سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
- اشاره کرد.

آثار

شیخ طوسی آثار بسیار زیادی را در حوزه‌های گوناگون علوم دینی تألیف و تصنیف کرد. قزوینی رازی [۱۰۲] عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۰، به کوشش سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ش.

آثار طوسی را بیش از دویست مجلد و در فنون گوناگون علمی بر شمرده است. فهرستی از آثار شیخ را در فهرست خود او، [۱۰۳] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷-۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

فهرست نجاشی

[۱۰۴] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

و معالم العلماء ابن شهر آشوب

[۱۰۵] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

می توان دید.

[۱۰۶] سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیة، ج ۳، ص ۲۲۸-۲۳۳، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳.ش.

فهرست موضوعی آثار طوسی بدین قرار است:

← آثار وی در تفسیر قرآن

۱. التبیان فی تفسیر القرآن.

[۱۰۷] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۰۸] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

[۱۰۹] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۲. المسائل الرحیبه.

[۱۱۰] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۱۱] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← آثار حدیثی

۱. تهذیب الاحکام.

[۱۱۲] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۱۳] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

[۱۱۴] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۲. الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار.

[۱۱۵] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۱۶] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

[۱۱۷] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۳. والمجالس که اینک به الامالی معروف است.

[۱۱۸] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۱۹] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← آثار وی در کلام

۱. تلخیص الشافی.

[۱۲۰] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۲۱] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

[۱۲۲] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۲. المفصح فی الامامة.

[۱۲۳] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۲۴] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشتمل بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.

[۱۲۵] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۳. کتاب الغیبة.

[۱۲۶] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱-۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۲۷] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۴. الاقتصاد فی ما یجب علی العباد.

[۱۲۸] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[۱۲۹] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۵. النفض علی ابن شدان فی مسألة الغار.

[۱۳۰] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[١٣١] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

٦. مقمة في المنخل الى علم الكلام.

[١٣٢] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[١٣٣] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

٧. رياضة العقول كه شرح كتآب پيشين است.

[١٣٤] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٤٨، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٣٥] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[١٣٦] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

٨. كتآب ما يعلل و ما لا يعلل.

[١٣٧] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

٩. المسائل في الفرق بين النبي و الامام.

[١٣٨] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٥٠، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٣٩] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

١٠. المسائل الرازية في الوعيد.

[١٤٠] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٥٠، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٤١] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

١١. كتآب ما لا يسع المكلف الإخلال به.

[١٤٢] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٤٨، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٤٣] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

١٢. تمهيد الاصول .

[١٤٤] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٥٠، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٤٥] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

١٣. كتآب الكافي كه ناتمام است.

[١٤٦] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

[١٤٧] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٥١، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

١٤. تعليق ما لا يسع.

[١٤٨] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

١٥. مسألة في وجوب الجزية على اليهود و المنتمين الى الجبارة.

[١٤٩] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

[١٥٠] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٥١، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

← اثر فقهي فتوايي

النهائية في مجرد الفقه و الفتاوى.

[١٥١] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٤٧، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٥٢] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[١٥٣] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٤، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

← آثار فقهي استدلالی

١. المبسوط .

[١٥٤] محمد بن حسن طوسي، فهرست كتآب الشيعة و اصولهم، ج ١، ص ٤٤٨، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائي، قم ١٤٢٠.

[١٥٥] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[١٥٦] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٤، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

٢. الايجاز في الفرائض.

[١٥٧] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[١٥٨] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ١، ص ١١٥، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ١٣٨٠.

٣. الجمل و العقود.

[١٥٩] احمد بن علي نجاشي، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتهر برجال النجاشي)، ج ١، ص ٤٠٣، چاپ سيد موسى شيبيري زنجاني، قم ١٤٠٧ق.

[\[۱۶۰\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۴. المسائل الجنبلانية.

[\[۱۶۱\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۶۲\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۵. المسائل الحانزیه.

[\[۱۶۳\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

۶. المسائل الحلبيه.

[\[۱۶۴\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۶۵\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۷. مسألة فی تحریم الفقاع.

[\[۱۶۶\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۶۷\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۸. مسئله مواقبت الصلاة.

[\[۱۶۸\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← اثر وی در فقه مقایسه‌ای

مسائل الخلاف.

[\[۱۶۹\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۷۰\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← آثار وی در اصول فقه

۱. الغده.

[\[۱۷۱\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۷۲\]](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

[\[۱۷۳\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۲. مسألة فی العمل بخبر الواحد.

[\[۱۷۴\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۷۵\]](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

← آثار رجالی

۱. كتب الرجال.

[\[۱۷۶\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۷۷\]](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

[\[۱۷۸\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۲. اختيار الرجال كثنی.

[\[۱۷۹\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۸۰\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← اثری در کتاب‌شناسی

فهرست کتب الشیعه و اصولهم و أسماء المصنفین.

[\[۱۸۱\]](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.

[\[۱۸۲\]](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.

[\[۱۸۳\]](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۱. مختصر فی عمل یوم و لیلہ.
- [۱۸۴] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۸۵] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲. مصباح المتعبد.
- [۱۸۶] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۸۷] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۳. مختصر المصباح المتعبد.
- [۱۸۸] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
۴. هداية المسترشد و بصيرة المتعبد.
- [۱۸۹] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۹۰] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۵. مناسک الحج مجرد العمل و الادعیه.
- [۱۹۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۹۲] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← آثار تاریخی شیخ طوسی

۱. مقتل الحسين .
- [۱۹۳] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۹۴] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲. مختصر اخبار المختار.
- [۱۹۵] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۹۶] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

← آثار وی در علوم متفرقه

۱. انس الوحيد.
- [۱۹۷] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۱۹۸] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲. المسائل الالیاسیه.
- [۱۹۹] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۲۰۰] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۳. مسائل ابن البراج.
- [۲۰۱] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۲۰۲] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۴. المسائل الجبریه.
- [۲۰۳] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۵. المسائل الممشقیه.
- [۲۰۴] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
۶. المسائل القمیه.
- [۲۰۵] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۲۰۶] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۷. مسألة فی الاحوال.
- [۲۰۷] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- [۲۰۸] احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشهر برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ق.
- [۲۰۹] ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
- مؤلف سنی مذهب کتیب بعض فضائح الروافض (قرن ششم) نیز کتابی با عنوان الممدوح و المنموم به طوسی نسبت داده است.
- [۲۱۰] عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۹۷، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ش.

به نوشته بحر العلوم،

- [۱۱۱] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیة، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۴، چاپ مجتهدان بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
- نخستین اثر فقهی طوسی النهایه و آخرین اثر فقهی او المبسوط است. مصباح المتهجد نیز یکی از آخرین آثار اوست. تاریخ برخی از آثار طوسی دانسته است. برای نمونه، طوسی فهرست را در زمان حیات سید مرتضی (متوفی ۴۳۶) آغاز کرده، زیرا در آن از وی با جملات دعایی یاد کرده که حاکی از حیات اوست،
- [۱۱۲] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۸۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- ولی چون در ادامه، از تاریخ وفات او یاد کرده است،
- [۱۱۳] محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- معلوم می‌شود که پس از درگذشت سید مرتضی نیز مطالبی به آن می‌افزوده است.
- [۱۱۴] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیة، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۴، چاپ مجتهدان بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

نوشته علامه حلی درباره عظمت شیخ طوسی

به نوشته علامه حلی، همگی علمای امامی پس از شیخ طوسی به او اکتفا کرده و به نکر آرای او بسنده نموده‌اند.

[۱۱۵] حسن بن یوسف علامه حلی، منتهی المطالب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۱۱، مشهد ۱۴۱۲.

[۱۱۶] محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۰۹، قم ۱۴۱۹.

شیخ طوسی تدوین کننده و تالیف کننده آراء

طوسی با تالیف آرای متفاوت در میان شیعه، به نوعی، گردآورنده و تدوین کننده آرا و آثار مکاتب مختلف در حوزه علوم دینی امامیه است. وی کوشید تا از عقاید علمی امامیه قرآنی معیار عرضه کند؛ قرآنی که دست کم تا دو قرن پس از وی جایگاه ویژه خود را نگاه داشت. از همین روست که علمای بزرگ شیعی قرون بعد، از وی با عنوان «المهذب للعقائد فی الاصول والفروع»

[۱۱۷] حسن بن یوسف علامه حلی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.

و «مهذب فنون المعقول والمسموع»

[۱۱۸] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیة، ج ۳، ص ۲۲۸، چاپ مجتهدان بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.

یاد کرده‌اند.

شیخ طوسی راه میانه نص‌گرایی و اجتهاد فقهی را با تالیف آموزه‌های مکتب قم و مکتب بغداد در میان امامیه استوار کرد و نهادینه سلطت.

[۱۱۹] سیدحسین مدرسی طباطبایی، درآمدی بر فقه شیعه، ج ۱، ص ۴۹-۵۰، ترجمه محمدآصف فکرت، مشهد ۱۳۶۸ ش.

او را نخستین کسی دانسته‌اند که روش اجتهاد مطلق را در میان امامیه باب کرد.

[۱۲۰] آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۲، ص ۱۶۲، قم.

در کلام، طوسی بیش‌تر شارح مکتب کلامی مفید و سید مرتضی است، هر چند که مکتب کلامی قم و بغداد را تالیف کرده و به همین دلیل، علمای امامی پس از وی آن را پذیرفته‌اند.

انتقادات وارد شده بر شیخ

انتقاداتی نیز بر شیخ طوسی وارد کرده‌اند، مانند اعتماد به مصادر نامعتبری مانند نسخه مصحف رجال کشی یا فهرست ابن‌ندیم،

[۱۲۱] محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۰۹، قم ۱۴۱۹.

در آمیختن روایات کتب‌های معتبر با روایات کتب‌های نامعتبر که موجب رواج روایات کتب‌های نامعتبر گردید،

[۱۲۲] محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ص ۲۰۸، قم ۱۴۱۹.

دقت نکردن در نقل متن و سند احادیث و وقوع تصحیف و تحریف در آنها

[۱۲۳] حسن بن زین‌الدین شهید ثانی، منتقى الجمال، ج ۱، ص ۴۸، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۲ ش.

[۱۲۴] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۴، ص ۲۰۹، قم ۱۳۶۳ ش.

[۱۲۵] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۵، ص ۵۱۹، قم ۱۳۶۳ ش.

[۱۲۶] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۱۰۸، قم ۱۳۶۳ ش.

[۱۲۷] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۳، ص ۲۱۵، قم ۱۳۶۳ ش.

و شتابزدگی و کم‌دقتی،

[۱۲۸] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۶، ص ۱۷۳، قم ۱۳۶۳ ش.

[۱۲۹] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۷، ص ۷۱، قم ۱۳۶۳ ش.

تأویل روایات معارض با یکدیگر و تمایل در تطبیق دادن آنها، و برگزیدن روش‌های متفاوت علمی در آثار گوناگونش.

[۱۳۰] یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرین، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۸، چاپ سید محمد صادق بحر العلوم، نجف ۱۹۶۹ م.

[۱۳۱] محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، ج ۱، ص ۵۵، شیکاگو.

شیخ طوسی در ۲۲ محرم سال ۴۶۰ در غری (نجف) درگذشت. سال وفات او را آخر محرم سال ۴۵۸ [۲۳۲] این شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

و سال ۴۶۱

[۲۳۳] این حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱م.

نیز نوشته‌اند.

[۲۳۴] محمّدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، ج ۱، ص ۴۵-۵۳، شیکاگو.

حسین بن مهدی سلیقی و محمد بن عبدالواحد عین زربی و ابوالحسن لؤلؤی او را در همان شب غسل دادند و در خانه خود او به خاک سپردند.

[۲۳۵] حسن بن یوسف علامه حلّی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹-۲۵۰، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.

این خانه بعدها مسجد شد و اینک از مشهورترین مساجد نجف، نزدیک باب شمالی صحن علوی و معروف به باب طوسی، است.

[۲۳۶] آقابزرگ طهرانی، طبقت اعلام الشیعه، ج ۲، ص ۱۶۲، قم.

[۲۳۷] سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۳۹، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.

همایشی بین المللی به مناسبت هزارمین سال ولادت شیخ طوسی

در اسفند سال ۱۳۴۸ و فروردین ۱۳۴۹، به مناسبت هزارمین سال ولادت شیخ طوسی، همایشی بین المللی در دانشگاه فردوسی مشهد برگزار شد که در آن دانشمندان و نویسندگانی از ایران و سراسر جهان حضور یافتند و مقالات و تحقیقات خود را درباره شیخ طوسی و آثارش عرضه کردند. مجموعه مقالات این همایش، در سه جلد، به کوشش محمد واعظ زاده خراسانی به چاپ رسیده است (مشهد ۱۳۵۴ش).

فهرست منابع

- (۱) آقابزرگ طهرانی، طبقت اعلام الشیعه، قم.
- (۲) آقابزرگ طهرانی، مقمّة التنبین.
- (۳) ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، بیروت ۱۳۹۹.
- (۴) ابن جوزی، المنتظم، چاپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، قاهره ۱۴۱۱.
- (۵) ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، بیروت ۱۹۷۱م.
- (۶) ابن داود حلّی، کتب الرجال، چاپ سید کاظم موسوی میاموی، تهران ۱۳۴۲ش.
- (۷) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
- (۸) ابن کثیر، البداية و النهایه، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.
- (۹) سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.
- (۱۰) یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرین، چاپ سید محمد صادق بحر العلوم، نجف ۱۹۶۹م.
- (۱۱) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، قم ۱۳۶۳ش.
- (۱۲) محمّدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحدیث، شیکاگو.
- (۱۳) حسن بن یوسف علامه حلّی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.
- (۱۴) حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد ۱۴۱۲.
- (۱۵) شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
- (۱۶) محدثی شوشتری، قاموس الرجال، قم ۱۴۱۹.
- (۱۷) حسن بن زین الدین شهید ثانی، منتهی الجمال، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۲ش.
- (۱۸) سید عبدالعزیز طباطبایی، «شخصیت علمی و مشایخ شیخ طوسی»، میراث اسلامی ایران، دفتر دوم، به کوشش رسول جعفریان، قم ۱۳۷۴ش.
- (۱۹) محمد بن حسن طوسی، الامالی، قم ۱۴۱۴.
- (۲۰) محمد بن حسن طوسی، التنبین فی تفسیر القرآن، چاپ احمد حبیب قصیر علمی، بیروت.
- (۲۱) محمد بن حسن طوسی، تلخیص الشافی، چاپ سید حسین بحر العلوم، قم ۱۳۹۴.
- (۲۲) محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، چاپ سید حسن موسوی خراسانی، تهران ۱۳۹۰.
- (۲۳) محمد بن حسن طوسی، الرجال، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.
- (۲۴) محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، چاپ محمد رضا انصاری قمی، قم ۱۴۱۷.
- (۲۵) محمد بن حسن طوسی، الغیبه، چاپ عبدالله طهرانی و علی احمد ناصح، قم ۱۴۱۱.
- (۲۶) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
- (۲۷) عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ش.
- (۲۸) جعفر بن حسن محقق حلّی، المعتمد فی شرح المختصر، قم ۱۳۶۴ش.
- (۲۹) سیدحسین مدرسی طباطبایی، درامدی بر فقه شیعه، ترجمه محمداصف فکرت، مشهد ۱۳۶۸ش.
- (۳۰) علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ش.
- (۳۱) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشهور بر رجال النجاشی)، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ق.

پانویس

۱. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.
۲. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشهور بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ق.
۳. ↑ حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.
۴. ↑ یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۵۹۳، قم ۱۳۶۳ش.

۵. [↑ محمد بن حسن طوسی، الغيبة، ص ۳۵۸، چاپ عبدالله طهرانی و علی احمد ناصح، قم ۱۴۱۱.](#)
۶. [↑ حسن بن یوسف علامه حلی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.](#)
۷. [↑ ابن داود حلی، کتب الرجال، ج ۱، ص ۳۰۶، چاپ سید کاظم موسوی میاموی، تهران ۱۳۴۲ ش.](#)
۸. [↑ سید حسین مدرسی طباطبایی، درآمدی بر فقه شیعه، ج ۱، ص ۳۷۷-۳۷۹، ترجمه محمد آصف فکرت، مشهد ۱۳۶۸ ش.](#)
۹. [↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة \(المشهور برجال النجاشی\)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.](#)
۱۰. [↑ حسن بن یوسف علامه حلی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۲۴۹، مشهد ۱۴۱۲.](#)
۱۱. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۵، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۱۲. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۶-۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۱۳. [↑ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۳، چاپ سید حسن موسوی خراسان، تهران ۱۳۹۰.](#)
۱۴. [↑ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۳، چاپ سید حسن موسوی خراسان، تهران ۱۳۹۰.](#)
۱۵. [↑ حسن بن یوسف علامه حلی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۵۰، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.](#)
۱۶. [↑ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.](#)
۱۷. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۱۸. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۱۹. [↑ محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.](#)
۲۰. [↑ آقابزرگ طهرانی، مقدمه التبیان، ج ۱، ص ۴.](#)
۲۱. [↑ محمد بن حسن طوسی، تلخیص الشافی، ج ۱، ص ۶۱، چاپ سید حسین بحر العلوم، قم ۱۳۹۴.](#)
۲۲. [↑ محمد بن حسن طوسی، تلخیص الشافی، ج ۱، ص ۱۰۶، چاپ سید حسین بحر العلوم، قم ۱۳۹۴.](#)
۲۳. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۸۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۲۴. [↑ محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.](#)
۲۵. [↑ یادنامه هزاره شیخ طوسی، تالیف علی دوانی، مقدمه.](#)
۲۶. [↑ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.](#)
۲۷. [↑ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.](#)
۲۸. [↑ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.](#)
۲۹. [↑ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.](#)
۳۰. [↑ ابن کثیر، البداية و النهایه، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.](#)
۳۱. [↑ ابن جوزی، المنتظم، ج ۱۶، ص ۸، چاپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، قاهره ۱۴۱۱.](#)
۳۲. [↑ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۶۳۷، بیروت ۱۳۹۹.](#)
۳۳. [↑ ابن کثیر، البداية و النهایه، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.](#)
۳۴. [↑ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱ م.](#)
۳۵. [↑ محمد حسین حسینی جلالی، مشیخة الحديث، ج ۱، ص ۴۷-۵۲، شیکگو.](#)
۳۶. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۳۷. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۳۸. [↑ محمد بن حسن طوسی، الرجال، ج ۱، ص ۴۳۴، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵.](#)
۳۹. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۳۹۴، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۰. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۵۸، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۱. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۱۲۲، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۲. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۷۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۳. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۴. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۱۶۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۵. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۱۹۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۶. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۲۳۴، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۷. [↑ محمد حسین حسینی جلالی، مشیخة الحديث، ج ۱، ص ۵۸-۵۹، شیکگو.](#)
۴۸. [↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشيعة و اصولهم، ج ۱، ص ۳۳، چاپ سید عبدالعزیز طباطبایی، قم ۱۴۲۰.](#)
۴۹. [↑ محمد حسین حسینی جلالی، مشیخة الحديث، ج ۱، ص ۵۹، شیکگو.](#)
۵۰. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۷-۴۱۲، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۱. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۷، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۲. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۸-۳۸۰، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۳. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۹-۳۸۰، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۴. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۹۳، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۵. [↑ سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۱، ص ۳۷۸-۴۱۲، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.](#)
۵۶. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۳۱، قم ۱۴۱۴.](#)
۵۷. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۴۰۵، قم ۱۴۱۴.](#)
۵۸. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۲۵۷، قم ۱۴۱۴.](#)
۵۹. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۹۴، قم ۱۴۱۴.](#)
۶۰. [↑ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.](#)
۶۱. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۰۶، قم ۱۴۱۴.](#)
۶۲. [↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۹۹، قم ۱۴۱۴.](#)

۶۳. ↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۸۲، قم ۱۴۱۴.
۶۴. ↑ محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳۸۹، قم ۱۴۱۴.
۶۵. ↑ سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۴۰۴، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
۶۶. ↑ سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۳۸۵، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
۶۷. ↑ ابن کثیر، البداية و النهاية، ج ۱۲، ص ۱۱۹، چاپ علی شیری، بیروت ۱۴۰۸.
۶۸. ↑ ابن اثیر، الکامل فی التاريخ، ج ۹، ص ۶۳۷، بیروت ۱۳۹۹.
۶۹. ↑ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۰، ص ۱۲۲، چاپ بشار عواد معروف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
۷۰. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۳۹۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۷۱. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۷۲. ↑ جعفر بن حسن محقق حلّی، المعتمد فی شرح المختصر، ج ۱، ص ۳۳، قم ۱۳۶۴ ش.
۷۳. ↑ حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۹، مشهد ۱۴۱۲.
۷۴. ↑ عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۰، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.
۷۵. ↑ عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۵۰۴، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.
۷۶. ↑ حسن بن یوسف علامه حلّی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.
۷۷. ↑ سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالية، ج ۳، ص ۲۲۷-۲۲۸، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
۷۸. ↑ یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرین، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۸، چاپ سید محمد صادق بحر العلوم، نجف ۱۹۶۹ م.
۷۹. ↑ محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت.
۸۰. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۸۱. ↑ عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۲، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.
۸۲. ↑ محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۳-۴، چاپ مجتهدرضا انصاری قمی، قم ۱۴۱۷.
۸۳. ↑ محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۴، چاپ مجتهدرضا انصاری قمی، قم ۱۴۱۷.
۸۴. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۲-۳۳، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۸۵. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۴، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۸۶. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۲-۴۳، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۸۷. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۴، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۸۸. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۵-۴۶، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۸۹. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۷، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۰. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۲، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۱. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۵، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۲. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۶۷، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۳. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۱-۷۲، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۴. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۵-۷۶، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۵. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۹۸، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۶. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۰۰-۱۰۱، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۷. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۰۵، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۸. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۱۲۷، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۹۹. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۴۶، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۱۰۰. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۳۳، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۱۰۱. ↑ علی بن بابویه منتجب الدین رازی، الفهرست، ج ۱، ص ۷۵، چاپ سید جلال الدین محدث ارموی، قم ۱۳۶۶ ش.
۱۰۲. ↑ عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۱۰، به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ ش.
۱۰۳. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷-۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۰۴. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۱۰۵. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۰۶. ↑ سیدمحمد مهدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالية، ج ۳، ص ۲۲۸-۲۳۳، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش.
۱۰۷. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۰۸. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۱۰۹. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۱۰. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۱۱. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۱۲. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۱۳. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۱۱۴. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۱۵. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۷، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۱۶. ↑ احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (المشتر بر رجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سید موسی شیری زنجانی، قم ۱۴۰۷ ق.
۱۱۷. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۱۸. ↑ محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سید عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۱۹. ↑ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سید محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.

۱۷۸. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۷۹. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۸۰. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۸۱. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۸۲. [↑](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سيد موسى شیبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.
۱۸۳. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۸۴. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۸۵. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۸۶. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۸۷. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۸۸. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۸۹. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۹۰. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۹۱. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۹۲. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۹۳. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۹۴. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۹۵. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۹۶. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۹۷. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۱۹۸. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۱۹۹. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۰۰. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۰۱. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۰۲. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۰۳. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۰۴. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۰۵. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۰۶. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۰۷. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۴۴۸، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۰۸. [↑](#) احمد بن علی نجاشی، فهرست أسماء مصنفی الشیعة (المشهور برجال النجاشی)، ج ۱، ص ۴۰۳، چاپ سيد موسى شیبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.ق.
۲۰۹. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۵، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۱۰. [↑](#) عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض، ج ۱، ص ۲۹۷، به کوشش سيد جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۵۸ش.
۲۱۱. [↑](#) سيدمحمدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۴، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.
۲۱۲. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۸۸، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۱۳. [↑](#) محمد بن حسن طوسی، فهرست کتب الشیعه و اصولهم، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ سيد عبدالعزيز طباطبائی، قم ۱۴۲۰.
۲۱۴. [↑](#) سيدمحمدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۴، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.
۲۱۵. [↑](#) حسن بن یوسف علامه حلّی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۱۱، مشهد ۱۴۱۲.
۲۱۶. [↑](#) محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۰۹، قم ۱۴۱۹.
۲۱۷. [↑](#) حسن بن یوسف علامه حلّی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.
۲۱۸. [↑](#) سيدمحمدی بحر العلوم طباطبائی، الفوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۲۸، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.
۲۱۹. [↑](#) سيدحسین مدرسی طباطبائی، درآمدی بر فقه شیعه، ج ۱، ص ۴۹-۵۰، ترجمه محمدآصف فکرت، مشهد ۱۳۶۸ش.
۲۲۰. [↑](#) آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۲، ص ۱۶۲، قم.
۲۲۱. [↑](#) محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۰۹، قم ۱۴۱۹.
۲۲۲. [↑](#) محمدتقی شوشتری، قاموس الرجال، ص ۲۰۸، قم ۱۴۱۹.
۲۲۳. [↑](#) حسن بن زین الدین شهید ثانی، منتهی الجمال، ج ۱، ص ۴۸، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۲ش.
۲۲۴. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۴، ص ۲۰۹، قم ۱۳۶۳ش.
۲۲۵. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۵، ص ۵۱۹، قم ۱۳۶۳ش.
۲۲۶. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۱۰۸، قم ۱۳۶۳ش.
۲۲۷. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۳، ص ۲۱۵، قم ۱۳۶۳ش.
۲۲۸. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۶، ص ۱۷۳، قم ۱۳۶۳ش.
۲۲۹. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة، ج ۱۷، ص ۷۱، قم ۱۳۶۳ش.
۲۳۰. [↑](#) یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرين، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۸، چاپ سيد محمد صادق بحر العلوم، نجف ۱۹۶۹م.
۲۳۱. [↑](#) محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحديث، ج ۱، ص ۵۵، شیکاگو.
۲۳۲. [↑](#) ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ سيد محمدصادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۸۰.
۲۳۳. [↑](#) ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵، بیروت ۱۹۷۱م.
۲۳۴. [↑](#) محمدحسین حسینی جلالی، مشیخة الحديث، ج ۱، ص ۴۵-۵۳، شیکاگو.

۲۳۵. [حسن بن یوسف علامه حلی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۴۹-۲۵۰، چاپ جواد قیومی، قم ۱۴۱۷.](#)
۲۳۶. [آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۲، ص ۱۶۲، قم.](#)
۲۳۷. [سیدمحمدی بحر العلوم طباطبایی، الفوائد الرجالیه، ج ۳، ص ۲۳۹، چاپ محمدصادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ش.](#)

منابع

[برگرفته از مقاله «محمد بن حسن طوسی»، شماره ۲۰.](#)

رده‌های این صفحه: [تراجم](#) | [درگذشتگان سده 5 \(قمری\)](#) | [علمای شیعه](#) | [علمای قرن پنجم](#) | [فقهای شیعه](#) | [متکلمین شیعه](#)